

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 32:321

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН

Досліджено моделі взаємодії держави і суспільства, їх вплив на правову культуру і правову свідомість громадян. Проаналізовано сучасні західні політико-правові концепції взаємодії держави і громадянського суспільства.

Ключові слова: держава, суспільство, взаємодія, правова свідомість, правова культура.

Актуальність проблеми. Розвиток українського суспільства за роки незалежності актуалізував вивчення і наповнення реальним змістом багатьох політико-правових понять та політико-правових явищ. Серед них провідна роль належить теоретико-правовим проблемам взаємодії держави і суспільства, їх впливу на формування правосвідомості і правової культури наших громадян.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Цією проблемою активно займалися такі відомі вчені, як Р. Арон, П. Блау, Ф. Гайек, Е. Геллнер, Р. Дарендорф, Р. Фоссаєр, М. Фуко та ін. [1; 9; 13–15; 42; 46–48; 53; 55], в тому числі українські (Ю. Битяк, М. Панов, О. Петришин, О. Скакун, В. Тацій та ін. [31; 33; 38]). Але проблема й досі потребує розв'язання і теоретичного осмислення різних моделей взаємодії держави і суспільства та їх впливу на формування правосвідомості і правової культури громадян, що і є *метою* статті.

Категорія взаємодії слугує універсальним поняттям, має характер відношення і існує лише тоді, коли виділяються два чи більше елементів системи. Взаємодія — це «процес взаємного впливу елементів один на одного, найбільш загальна, універсальна форма руху і розвитку» [41, с. 59]. Будучи визначальною філософською категорією, категорія «взаємодія» становить

певний аспект об'єктивних реальних зв'язків і тому аналіз її змісту несе своє значення не навантаження в кожній конкретній науці [52, с. 28]. Ми розглядаємо взаємодію як визначальний організаційний принцип, простір співучасті людей в суспільному розвитку. Такий простір є фізичним (територія держави) та ідеологічним — як суспільне середовище, в якому можливий вільний обмін ідеями.

Взаємозв'язки держави і суспільства мають конкретно-історичний характер, залежать від умов розвитку кожної держави [39, с. 4], відповідним чином впливають на формування правосвідомості та правової культури. Взагалі-то слід звернути увагу на те, що професор Брюссельського католицького університету (Бельгія) Марко Ван Хук у доповіді «Європейські правові культури в контексті глобалізації» на XXIII Всесвітньому конгресі з філософії права і соціальної філософії, який відбувся у серпні 2007 р. у м. Краків (Польща) і був присвячений темі «Право і правові культури у XXI столітті: різноманітність та єдність» підкреслював, що концепт правової культури має істотні переваги в сучасних порівняльно-правових дослідженнях, а сутність змін, що здійснюються в європейському праві, полягає у формуванні нової європейської правової культури, яка характеризується конвергенцією таких сфер права, як приватне і публічне, матеріальне і процесуальне, ринкове і соціальне, загальне і континентальне [33, с. 29]. І дуже великий вплив на концепт правової культури справляє як раз модель взаємодії держави і суспільства. Причому, коли йдеться про суспільство, то досить активно застосовуються терміни «відкрите», «постіндустріальне», «інформаційне», «громадянське», «альтернативне» суспільство, «паралельні структури», «незалежна культура» тощо [37, с. 22–23].

Питання взаємостосунків держави і суспільства — це одне з корінних питань соціуму, від якого залежать його політична облаштованість і стабільність [18, с. 6]. Взаємодія не може існувати «без стабільності значення, що можуть гарантувати тільки “конвенції”, дотримувані обома сторонами» [29, с. 437]. Інакше кажучи, «взаємодії притаманна подвійна залежність від обставин» [29, с. 436]. Це означає, що в процесі успішної взаємодії між двома соціальними суб'єктами починають формуватися взаємні чекання з приводу подальших кроків кожної зі сторін взаємодії. Виконання очікувань приводить до позитивної реакції, невиконання — до негативної, що позначається на конкретних процесах взаємодії. Існує низка теорій взаємодії суспільства і держави. Як підкреслює О. Петришин, «вихідним положенням є наступне: суспільство як певна система соціальних відносин не може перебувати у хаотичному стані, взаємні стосунки людей так чи інакше мають бути впорядкованими, але роль державних і недержавних засад в їх організації та регулюванні може бути різною» [31, с. 3]. В. Афанасьєв зазначає, що сутність і специфіка соціальної системи визначаються внутрішньою природою системоутворюючих компонентів і характером їхньої внутрішньої взаємодії, без якого

система ніколи б не була тим, чим вона є [3, с. 33]. О. Скакун систематизувала моделі взаємодії держави і суспільства таким чином.

1. Держава і суспільство — різні соціальні системи, де держава підпорядковується суспільству.

2. Держава і суспільство — різні соціальні системи, у взаємодії яких провідну роль відіграє держава, що контролює суспільство.

3. Держава і суспільство як рівні соціальні системи [38, с. 289].

Розглянемо більш докладно ці підходи.

Згідно з **першим підходом**, еволюційно суспільство являє собою державу, оскільки «держава є продуктом суспільства на певному ступені розвитку» [50, с.102]. Ще в республіканській традиції, що йде від Арістотеля до Н. Макіавеллі і далі до Ж. Ж. Руссо, сформувалося уявлення про суспільство як базисну величину. Ж. Ж. Руссо підкреслював розмежування держави і суспільства, стверджуючи, що люди, взаємодіючи один з одним, утворили суспільство, а потім для захисту своїх прав створили державу [36, с.195–215]. Дж. Локк розглядав категорію суспільства як самостійну, а за державою визнавав певний обсяг повноважень, санкціонованих суспільним договором із суспільством [24, с. 312]. Ш. Монтеск'є також дійшов висновку про верховенство суспільства над державою [27, с. 256]. У своїх дослідженнях К. Маркс оперував не поняттям «держава», а виключно поняттям «суспільство»: «історія усіх, що дотепер існували, суспільств...», «усі, що донині існували, суспільства», «буржуазне суспільство, що вийшло з надр феодального суспільства», «суспільство усе більш і більш розколюється... життєві умови старого суспільства вже знищені...», також він застосовував терміни «сучасне суспільство», «офіційне суспільство» [25, с. 350–361].

Слід відмітити, що й серед деяких українських правників були прибічниками такої думки. Наприклад, у період підготовки проекту нової Конституції України відомий український юрист Л. Юзьков писав, що головне правниче навантаження інституту громадянського суспільства — це асоціація вільних і рівноправних людей, яка забезпечує узгодженість їх різноманітних інтересів на засадах самоорганізації і державно-правового регулювання. Держава існує в такому суспільстві остільки, оскільки саме суспільство визнає необхідність певної держави. І зрозуміло, що за таких умов вона підпорядковується суспільству, спрямовує свою діяльність на створення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості [51, с. 18]. При цьому підході основним джерелом правової свідомості та правової культури громадян є суспільство, яке визначає людські цінності, правила поведінки, ставлення до закону тощо.

Другий підхід базувався на теоретичних здобутках Т. Гоббса, Г. В. Ф. Гегеля, Є. Дюрінга, Л. Гумпловича та ін. «Історично ж держава як політична форма організації суспільства є “старшою” за громадянське суспільство» [31, с. 4], — підкреслює О. Петришин. Аналогами поняття «суспільство» в епохи

Античності і Середньовіччя є «держава» та «громада». І лише в XIX ст. «суспільство» набуває сенсу, якій відрізняє його від держави [12, с. 93]. Автономне існування безлічі різноспрямованих носіїв інтересів і воль було основним аргументом Т. Гоббса в обумовленому їм верховенстві держави над суспільством [10, с. 331]. Як недосконалі і суперечливі розглядав відносини в суспільстві Г. В. Ф. Гегель: ці суперечності, на його думку, могли бути розв'язані тільки в державі, що внаслідок цього виражає загальний інтерес і слугує втіленням свободи [8, с. 278]. Домінування етатистського підходу в деяких країнах (Германія часів Гітлера, СРСР періоду правління Сталіна, КНР при Мао Цзедуні, КНДР тощо) призвело до того, що держава стала втручатися в приватне життя громадянина, почала регламентувати всі сфери життя суспільства, в тому числі правову, практично знищила зачатки громадянського суспільства.

Нас більше цікавить *третій підхід*, що базується на тому припущенні, що онтологічним підґрунтям суспільства є ринок та його відносини, а держави — політика та її відносини [12, с. 83]. Досить глибоко розробив цей підхід лауреат Нобелівської премії Ф. Гайек у працях «Дорога до рабства», «Згубна впевненість». Всебічно проаналізувавши соціалістичне суспільство, він особливу увагу приділив проблемам планування та контролю з боку партійно-державних структур за всіма сферами людського буття. Ф. Гайек доводить, що суспільство є надзвичайно складною структурою, яку жодна індивідуальна свідомість не здатна охопити. Саме тому спроби держави розбудовувати суспільство за наперед визначеним планом приречені на невдачу. Відповідно до цього він розробив концепцію правління закону (загального правила), яка поєднує людей та робить їх усіх рівними. Вільне суспільство за таких умов діє і буде свої відносини з державою на основі закону. Саме закон є єдиним для держави і суспільства та виступає правилами гри між ними. При цьому зникає суперництво між ними та боротьба за те, хто першим прийде до фінішу. Закон, на думку Ф. Гайека, є результатом спадкової мудрості (звичаїв, правил, цінностей, акумульованих людством) і його не можуть замінити будь-які вказівки держави [46–48]. Саме закон, вважає Ф. Гайек, повинен складати основу взаємовідносин між суспільством і державою. У книзі «Суспільство вільних» він пише: «Суспільство вільних працює за умов закону, який однаковий у застосуванні до всіх і, зокрема, до уряду. Очікується, що люди діятимуть згідно з універсальними правилами, а не підкорятимуться наказам, що віддаються для отримання конкретних результатів... Правила соціальної гри фіксовані, однак ми не намагаємося визначити заздалегідь, хто має вийти в ній переможцем і яким буде остаточний результат» [46, с. 14].

Подібну точку зору поділяв французький дослідник Р. Арон, що відбилося у його роботі «Демократія і тоталітаризм» [1]. Заслугою Р. Арона є звернення до того, що суспільство, яке дослідники вважали певною альтернативою державі, за своєю структурою є неоднорідним, а отже, у ньому існують роз-

межовані групи, що по-різному ставляться до держави. При цьому, на думку вченого, захистом у можливих конфліктах суспільства і держави є «шовкова нитка законності» [1, с. 300]. Визнаючи велику роль законності, Р. Арон констатує зростання значення для сучасних суспільств державної політики. А це означає, що для окремої особистості та суспільства в цілому відносини з державою мають вирішальне значення. У той же час, пише він, існує безліч зв'язків між особистостями в сім'ї, з церквою, у громадянських організаціях, які не вичерпують її життя лише взаємовідносинами з державою.

Цікаві роздуми щодо взаємодії суспільства і держави висловлює французький дослідник Р. Фоссаер у багатотомній праці «Суспільство» (1977–1985). Поняття «суспільство» він розглядає широко — як організації, церква, профспілки, асоціації, громадські організації, а на окремих етапах — і армія та поліція. Неважко помітити, що за таких умов суспільство стає потенційним носієм державності, бо воно може конкурувати з державою перш за все у справі організації суспільства. Цікавим є виділення Р. Фоссаером семи моделей взаємодії суспільства та держави. Перша — «на рівні нуля», коли в примітивних соціальних утвореннях відсутні ідеологічні апарати та товарно-грошові відносини. Друга модель характеризується розвинутою товарною системою, завдяки чому в суспільстві з'являються елементи автономії релігійного типу, що протистоять державі та її апарату. У третій та четвертій моделях елементи суспільства складають нову форму відносин з різницею в орієнтації на авторитарну чи ліберальну систему цінностей. П'ятий тип суспільства у його зв'язку з державою передбачається як ліберальна система цінностей з розвиненими засобами масової інформації. Держава погоджує свої дії з парламентом та демократичним суспільством. При цьому активний розвиток отримують різного роду асоціації, спрямовані у першу чергу на захист суспільства від тиску з боку держави. Шоста модель передбачає високий рівень структурованості та розвитку профспілок, асоціацій, партій. За таких умов воно може становити реальну альтернативу державі, хоча оптимальним для нього є не конфронтація, а співробітництво з державою. Сьома модель належить до економічної формації соціалізму, в якій суспільство втрачає свою автономію і стає залежним від держави чи партійного примусу [55, с.187]. Р. Фоссаер відстоює точку зору, згідно з якою політизація суспільства супроводжується соціалізацією держави, вони існують як два взаємозалежні феномени.

Помітним явищем в осмисленні проблем взаємодії стало відродження ідей контрактуалізму — соціального контракту, суспільного договору як основи виникнення держави та її взаємодії з суспільством. Відродження цих ідей, започаткованих працями Ж. Ж. Руссо, Дж. Локка, І. Канта, пов'язують з іменем американського дослідника Дж. Роулза — автора відомої праці «Теорія справедливості» (1971) [35]. Згідно з його концепцією принципи справедливості як основа взаємовідносин у суспільстві не нав'язуються ззовні, не

диктуються земним авторитетом, «позаземним розумом», а формуються і формулюються самими людьми у процесі суспільного договору. Виходячи з цього, Дж. Роулз розуміє суспільство як кооперацію осіб, що входять до самокерованої асоціації і діють з метою просунути своє благо. На основі визнання принципу справедливості формується суспільний договір, до якого можуть приєднуватись інші. Саме справедливості забезпечує формування бази суспільства, що включає його політичну конституцію, принципи економічні та соціальні угоди, ринкову конкуренцію, моногамну сім'ю тощо. Сукупність елементів бази визначає людські права і обов'язки та впливає на їх перспективи. Ідея соціального контракту у Дж. Роулза полягає в тому, що учасники суспільної кооперації погоджуються щодо політики і концепції соціальної справедливості, які мають різне функціональне призначення в суспільстві. Люди самі визначають, що є справедливим, а що — несправедливим. Вибір поняття справедливості в подальшому передбачає вибір спеціальної концепції. Основою оптимальної справедливості є чесна рівність. При цьому при підготовці такого договору принцип справедливості повинен стати над всіма іншими, в першу чергу над популярним принципом корисності [35, с. 48–49]. Абсолютизація справедливості, що має спільний корінь з поняттям «право», у Дж. Роулза є основою моральних дій особи, взаємодії суспільства та держави. Розвиваючи свої ідеї стосовно сучасного світу, вчений проводить думку про те, що тепер двома єдиними суб'єктами можливого значного соціального контракту є суспільство, яке включає людей, та держава. В основі такого договору лежить справедливості обох його учасників.

У 80-ті роки ХХ ст. на розроблення проблем взаємодії суспільства та держави відчутно вплинула серія праць Е. Геллнера, серед яких найпомітнішою стала його фундаментальна робота «Умови свободи. Громадянське суспільство та його історичні суперники». Ідею громадянського суспільства Е. Геллнер оцінює як ідею інституційного і політичного плюралізму, який стоїть на перешкоді монополії влади та врівноважує її прагнення. Вчений розвиває думку про те, що держава та економіка є незалежними інститутами. В єдності економічного плюралізму та контрольованого суспільством політичного централізму вбачається основне призначення суспільства. У межах громадянського суспільства Е. Геллнер ключову роль відводить так званій «модульній людині». Спираючись на теоретичні напрацювання Е. Дюркгейма щодо «органічної солідарності» особистостей в умовах розвиненого суспільства, співвідношення індивіда та групи, він розвиває ідею стосовно незалежності окремої особистості та її добровільної участі в різних асоціаціях. Таким чином, Е. Геллнер розглядає сформоване громадянське суспільство як «сукупність інститутів, союзів та асоціацій — досить міцних, аби виключити можливість появи тиранії, і в той же час достатньо вільних, тобто таких, які дозволяють індивідові без перешкод до них приєднатися або їх покинути, а не поставлених йому в обов'язок від народження чи назавжди закріплених за ним у процесі

якого-небудь суворого ритуалу, що від нього кров застигає в жилах» [9, с. 148]. Цікавими є роздуми Е. Геллнера відносно того, що умовою існування громадянського суспільства є індивідуальна свобода і рівноправність особи.

Усвідомлення складності процесу взаємодії держави та суспільства призвело до створення низки сучасних концепцій інтерпретації цієї взаємодії. При найбільш загальному логіко-гносеологічному аналізі можна поділити ці концепції на два великі класи: 1) субстанціональні, що роблять акцент на самостійному існуванні держави та суспільства; 2) реляційні, що акцентують увагу на взаємодії держави та суспільства крізь призму відносин на елементарному і складному комунікативному рівнях. Безумовно, потрібно розуміти всю міру умовності і конвенціональності такого поділу, оскільки в різних підходах можна знайти як «субстанціональні», так і «реляційні» аспекти проблеми взаємодії держави та суспільства. Тому при аналізі процесу цієї взаємодії важливо виділити домінанти в тій чи іншій концепції, оскільки вони є своєрідними патернами, що визначають характер аналізу даної взаємодії, відповідним чином впливають на правосвідомість та правову культуру громадян.

Ідеологічним обґрунтуванням самостійного існування держави та суспільства, як підкреслює О. Петришин [31, с. 5], є: 1) концепція індивідуалізму, коли людина розглядається як першооснова суспільного та політичного устрою, а тому й носій певних невід'ємних прав; 2) принцип непорушності приватної власності; 3) ліберальне розуміння свободи, що не зводить її лише до взаємовідносин між людиною та державою, наразі політична свобода розглядається тільки як засіб для реалізації особистої свободи; 4) ідея місцевого самоврядування, що передбачає диференціацію і відносну автономію різних форм публічної влади. Функціонування громадянського суспільства створює можливості для більш адекватного розуміння і права, і держави, сутність яких за цих умов стає глибшою і змістовнішою. Право розглядається як таке, що формується на теренах громадянського суспільства, однак, це не виключає потреби набуття ним за посередництвом державно-владних інституцій таких важливих рис, як яснє і чітке визначення прав та обов'язків, сумісне визнання сформульованих правил поведінки, можливість їх примусового гарантування. Громадянське суспільство виступає й найбільш відповідним підґрунтям для практичного здійснення правових норм, де тільки й можуть скластися реальні показники соціальної ефективності права [31, с. 6].

Субстанціональні підходи, у свою чергу, можна поділити на системну і структурно-функціональну, синергетичну, інструментально-силову та потенційно-вольову концепції. Системна і структурно-функціональна концепції пов'язані з виявленням складної системної структури взаємодії «державна — суспільство», тобто сукупності відносин між елементами цілого, що зберігають свою тривалість при різного роду перетвореннях і змінах, і визначенні ролі та місця певного елемента, його функцій у життєдіяльності даної систе-

ми (структури). Ці концепції базуються на принципах вивчення органічного цілого: сходження від абстрактного до конкретного, єдності аналізу та синтезу, логічного та історичного, виявлення в об'єкті різноякісних елементів та їхньої взаємодії, синтезі структурно-функціональних та генетичних уявлень про об'єкт тощо. Для цих підходів важливе значення має зворотний зв'язок. Останній визначимо як вплив результатів функціонування якої-небудь системи (об'єкта) на характер цього функціонування [52, с. 19]. Основна ідея зворотного зв'язку полягає в тому, щоб використовувати самі відхилення системи (об'єкта) від визначеного стану для формування керуючого впливу. Механізм зворотного зв'язку розглядається як суспільний контроль над діяльністю держави та її органів, «який би нейтралізував і попереджав антигромадянську діяльність держави» [26, с. 30]. Крім того, зворотні зв'язки слід розглядати як функцію «входу», тобто постановлення завдань суспільством державі з наступним оцінюванням їхньої реалізації. Це відповідає науковим принципам управління [17]. Вплив суспільства на державу здійснюється завдяки: продукуванню норм і цінностей, що держава потім скріплює своєю санкцією; інтегруванню суспільства, зокрема шляхом додання цивілізованого вигляду соціальним конфліктам (і тим самим їхнього гасіння); утворенню середовища (підгрунтя), в якому формується розвинений соціальний індивід з відповідним рівнем правової свідомості та правової культури [23]. Концепції базуються на працях Г. Алмонда, Р. Барта, Д. Істона, М. Крозьє, К. Леві-Стросса, Т. Парсонса та ін. [5; 22; 29; 54].

Синергетика — міждисциплінарний напрямок наукових досліджень — виникла на початку 70-х років ХХ ст. і своїм основним завданням ставить пізнання загальних закономірностей і принципів, що лежать в основі процесів самоорганізації систем найрізнішої природи: фізичних, хімічних, біологічних, технічних, економічних, соціальних, правових. Деякі вчені вважають, що виникнення синергетики знаменує собою початок нової наукової революції, оскільки вона не просто запроваджує нову систему понять, а й змінює стратегію наукового пізнання, сприяє виробленню принципово нової наукової картини світу і веде до нової інтерпретації багатьох фундаментальних принципів природознавства. Сутність змін, що пропонуються в стратегії наукового пізнання, на думку засновників нової науки німецького фізика Г. Хакена, Нобелівського лауреата І. Пригожина та його колег із Брюссельського Вільного Університету, насамперед Г. Ніколіса, І. Стенгерс, А. Баблюянци [2; 4; 6; 16; 19; 20; 30; 32; 40; 49; 56; 57], полягає у такому. Традиційна наука у вивченні світу робила акцент на замкнених системах, звертаючи особливу увагу на стійкість, порядок, однорідність. Всі ці настанови немов би характеризують парадигмальну підставу і спосіб підходу до вивчення природних процесів традиційної науки. Синергетичний підхід акцентує увагу на відкритих системах, невпорядкованості, нестійкості, нерівноваженості, нелінійних відношеннях. Це не просто додатковий у «боровському» сенсі погляд на світ,

а домінуючий погляд, що має характеризувати науку майбутнього. На думку І. Пригожина, синергетичний погляд на світ веде до революційних змін у нашому розумінні випадковості і необхідності, незворотності природних процесів, дає принципово нове тлумачення ентропії і радикально змінює наше уявлення про час [28]. Синергетика відкриває нові принципи побудови складних структур, що розвиваються, з простих. Процеси нестабільності і переорієнтації взаємовідносин держави та суспільства в ході соціально-економічного розвитку розглядаються як основні і природні, зумовлюючи сам процес розвитку. Це пов'язано з переходом від традиційної статичної системи взаємовідносин держави та суспільства до системи-взаємодії, що розвивається, в якій виникають нові структури і змінюються закони поведінки, виникають стійкі компроміси суперечливих процесів між елементами системи, спрямовані на досягнення її рівноважного стану. Для досліджуваної системи взаємозв'язок стійкості і нестійкості конкретизується через поняття нелінійності. Парадигма нелінійності процесів, що протікають, є справедливою для всіх процесів розвитку, що відбуваються в природі та суспільстві [52, с. 41]. Розглядаючи систему «держава — суспільство» як нелінійну, ми повинні враховувати, що її параметри змінюються в процесі суспільного розвитку, тим самим у різні періоди її поведінка буде неоднозначною і при деяких обставинах може стати непередбаченим (втратити стійкість). У впливі на ціле, складну систему головне не сила, а правильна топологічна конфігурація впливу. Надзвичайно ефективні при цьому малі, але правильно організовані резонансні впливи на складні системи. Синергетика розкриває закономірності та умови протікання швидких, лавиноподібних процесів та процесів нелінійного, самостимулюючого росту. Важливо зрозуміти, як можна ініціювати такого роду процеси у відкритому нелінійному середовищі, наприклад, у правовій сфері. Між первинним впливом і отриманим результатом буде відсутній жорсткий функціональний зв'язок. Більш того, навіть самий характер результату (позитивний чи негативний) залежить від багатьох чинників і не є точно передбаченим. Синергетика робить очевидним розуміння того, що складноорганізованим системам не можна нав'язати шляхи їхнього розвитку. Замість цього приходить розуміння того, що необхідно сприяти їхнім власним тенденціям розвитку, які б виводили системи на ці шляхи. В найбільш загальному плані важливо зрозуміти закони коєволюції держави та суспільства. Синергетика демонструє, як крізь хаос здійснюється зв'язок різних рівнів організації. У відповідні моменти — моменти нестійкості — малі обурення, флуктуації можуть розростатися в макроструктури. З цього загального уявлення випливає, зокрема, що зусилля, дії держави, суспільства та людини взагалі можуть мати великі наслідки для системи і в стані нестійкості системи вони можуть впливати на макросоціальні процеси в соціумі, відповідне ставлення до закону і обов'язковості (необов'язковості) його виконання(або невиконання).

Інструментально-силова концепція акцентує увагу на способах функціонування держави та суспільства і засобах реалізації досягнення соціального результату. Вже в «Левіафані» Т. Гоббса процес функціонування держави пов'язується з наявністю у неї реального засобу примушення і необхідністю силового впливу на суспільство [11, с.139]. Цей підхід актуалізує інструментальну функцію держави і розглядає характер взаємодії держави та суспільства крізь призму її силової функції. Ця концепція розроблена представниками англо-американської школи «політичного реалізму» (Д. Кетлін, Г. Моргентау та ін.), які насамперед акцентують на силовому впливі при розв'язанні низки внутрішніх і зовнішніх проблем і явно вираженій силовий інструментальній функції держави в їхньому розв'язанні, формуванні відповідної правосвідомості та правової культури у громадян.

Потенційні-вольові концепції виходять з примату вольової компоненти при аналізі взаємодії держави та суспільства. Такий підхід найбільш розроблений в німецькій філософській думці. Г. В. Ф. Гегель і К. Маркс, І. Г. Фіхте і А. Шопенгауер, Ф. Ніцше і М. Вебер використовували поняття «вольової властивості» або «вольової здібності» при аналізі взаємодії низки аспектів у діяльності держави, суспільства та особистості. Тут базовим є розуміння М. Вебером процесу взаємодії суб'єктів соціальної дійсності як можливості проводити усередині цих суспільних стосунків власну волю, навіть усупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість ґрунтується. Суворо кажучи, таке тлумачення взаємодії держави та суспільства, як і інших суб'єктів соціальної дійсності, можна інтерпретувати і як «вольове ставлення», але акценти і у Г. В. Ф. Гегеля, і у К. Маркса, і у М. Вебера робляться на тлумаченні цієї взаємодії з точки зору наявності деякого вольового потенціалу суб'єкта соціальної дійсності, який володіє особливими атрибутивними якостями.

До субстанціональних концепцій взаємодії держави та суспільства досить близькими є реляційні, що тлумачать цей процес насамперед крізь призму «соціальних відносин». Треба відзначити, що ці підходи досить тісно переплітаються між собою. Можна виділити поведінкові (біхевіористські), інтеракціоністські, комунікативні та постструктуралістські концепції в рамках реляціоністського підходу. Поведінкові (біхевіористські) концепції редукують все різноманіття процесу взаємодії держави та суспільства до відносин між ними на макро-, мезо- і мікрорівнях [34, с. 240, 241, 314, 317–319, 326, 327, 335]. Біхевіористи Г. Лассуел і А. Каплан, акцентують увагу в цих відносинах на таких аспектах, як контроль над цінними ресурсами, участь в ухваленні рішень, впливі. Таким чином, процес взаємодії держави та суспільства розглядається крізь призму поведінки і впливу, при якому одна зі сторін може нав'язати другій своє рішення, формувати ті чи інші певні складові правової культури.

Інтеракціоністські концепції розглядають весь процес взаємодії держави та суспільства як особливе відношення, що виконує роль способу обміну

ресурсами між суб'єктами соціальних дій (П. Блау [53]) або асиметричної взаємодії зі зміною ролей акторів при розділенні зон впливу (Д. Ронг), а також основного «стабілізатора» у сукупній системі суспільних відносин, що забезпечує шляхом регулювання конфліктів, які постійно виникають з приводу розподілу і перерозподілу матеріальних, людських та інших ресурсів (Р. Дарендорф, Л. Козер та ін. [13-15; 21]), соціальну рівновагу і політичний консенсус. Соціальний процес тлумачиться як процес вироблення і зміни соціальних значень, постійного визначення і перевизначення ситуацій взаємодії їхніми учасниками. В ході цього перевизначення змінюється і об'єктивне (з точки зору взаємодіючих суб'єктів) середовище соціальної діяльності, бо світ, за поглядами представників даного підходу, має повністю соціальне походження. Різні групи виробляють різні світи, що змінюються в процесі зміни значень в ході соціальної взаємодії, і це необхідно враховувати при аналізі процесу взаємодії держави та суспільства, розробленні моделі правового вивчення.

Найбільш складними комбінованими підходами є комунікативні (Х. Арендт, Ю. Хабермас [43–45]), а також постструктуралістські (або неоструктуралістські) (М. Фуко, П. Бурдьє [7; 42]) моделі взаємодії держави та суспільства. Комунікативні концепції розглядають процес взаємодії держави та суспільства як опосередкований і ієрархизований механізм спілкування між суб'єктами соціальної дійсності, що розгортається в соціальному полі і просторі комунікацій, в тому числі правових. Що стосується новітніх постструктуралістських (або неоструктуралістських) концепцій М. Фуко і П. Бурдьє, то їх об'єднує не субстанціональне, а скоріше реляційне бачення процесу взаємодії держави та суспільства як відношення і спілкування. М. Фуко відзначає, що процес взаємодії держави та суспільства є не просто відносинами суб'єктів, а свого роду модальністю спілкування, тобто «відношення відношень», неперсоніфікованим і неуречевленим, оскільки його суб'єкти знаходяться в кожний момент в лініях напруги, що постійно змінюються, і співвідношеннях взаємних сил. Це ж доповнює думка П. Бурдьє, який розглядає даний процес крізь сукупність «капіталів» (економічних, політичних, культурних, правових тощо) між різними агентами (державою та суспільством) у відповідності з їхніми позиціями в соціальному просторі, що утворюється і конструюється самою ієрархією суб'єктів соціальної діяльності і відбивається на рівні правосвідомості та правової культури громадян.

Висновки. Всі перелічені концепції показують різноманіття підходів до аналізу взаємодії держави та суспільства, визначають принципи та тенденції цієї взаємодії, можливі шляхи їхньої гармонізації в рамках домінуючого патерна тієї чи іншої концепції, визначають відповідні шляхи формування правової свідомості та правової культури громадян, які слід враховувати при організації виховної роботи у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. — М. : Арго, 1993. — 303 с.
2. Аршинов В. И. Синергетика как феномен постнеклассической науки / В. И. Аршинов. — М. : ИФ РАН, 1999. — 204 с.
3. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание, управление / В. Г. Афанасьев. — М. : Политиздат, 1981. — 432 с.
4. Баранцев Р. Г. Синергетика в современном естествознании / Р. Г. Баранцев. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 144 с.
5. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика : пер. с франц. / Р. Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. — М.: Прогресс, 1989. — 616 с.
6. Білоус В. С. Синергетика і самоорганізація в економічній діяльності : навч. посібник / В. С. Білоус. — К. : КНЕУ, 2007. — 320 с.
7. Бурдьє П. Социология социального пространства : пер. с франц. / П. Бурдьє ; общ. ред. Н. А. Шматко. — СПб. : Алетей, 2005. — 288 с.
8. Гегель Г. В. Ф. Философия права : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 524 с.
9. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. — М. : Ad Marginem, 1995. — 396 с.
10. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. — М. : Мысль, 1989. — Т. 1. — 622 с.
11. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. — М. : Мысль, 1991. — Т. 2. — 731 с.
12. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность : монография / науч. ред. И. Ф. Кононов. — Луганск : Альма матер, 2002. — 320 с.
13. Дарендорф Р. Дорога к свободе / Р. Дарендорф // *Вопр. философии.* — 1990. — № 9. — С. 74–88.
14. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики и свободы : пер. с нем. / Р. Дарендорф. — М. : РОССПЭН, 2002. — 288 с.
15. Дарендорф Р. Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии / Р. Дарендорф: пер. с нем. Б. Скуратова, В. Близнекова. — М. : Праксис, 2002. — 536 с.
16. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. — К. : Лыбидь, 1990. — 147 с.
17. Зайченко Ю. П. Исследование операций / Ю. П. Зайченко. — К. : Вища шк., 1988. — 552 с.
18. Иванов В. Н. Технологии политической власти: зарубежный опыт / В. Н. Иванов, В. Я. Матвиенко В. И, Патрушев, И. В. Молодых. — К. : Вища шк., 1994. — 263 с.
19. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // *Вопр. философии.* — 1992. — № 12. — С. 3–20.
20. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. — М. : Наука, 1994. — 236 с.
21. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л. А. Козер ; пер. с англ. О. А. Назаровой ; под общ. ред. Л. Г. Ионина. — М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 2000. — 205 с.
22. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс : пер. с франц. Вяч. Вс. Иванова. — М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. — 512 с.
23. Левин И. Б. Гражданское общество на Западе и в России / И. Б. Левин // *Полис.* — 1996. — № 5. — С. 107–119.
24. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // *Соч.* : в 3-х т. — М. : Мысль, 1988. — Т. 3. — 668 с.

25. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Изд. 2-е. — М. : Госполитиздат, 1955. — Т. 4. — 560 с.
26. Мацюк А. Громадянське суспільство — соціальна основа держави, влади і демократії / А. Мацюк // Укр. право. — 1995. — №1 (2). — С. 24–33.
27. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. — М. : Госполитиздат, 1955. — 799 с.
28. Николис Г. Самоорганизация в неравновесных системах / Г. Николис, И. Пригожин. — М. : Мир, 1979. — 431 с.
29. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. — М. : Акад. проект, 2000. — 880 с.
30. Пономарьов О. С. Самоорганізація і управління в соціальних системах / О. С. Пономарьов // Теорія і практика управління соціальними системами. — 2003. — № 2. — С. 37–46.
31. Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матер. міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х. : Право, 2007. — 216 с.
32. Пригожин И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М. : Прогресс, 1986. — 432 с.
33. Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації : матер. міжнар. наук. семінару, м. Харків, 16 трав. 2008 р. / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х. : Право, 2008. — 203 с.
34. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. 5-е изд. — СПб. : Питер, 2002. — 688 с.
35. Роулз Дж. Теория справедливости : пер. с англ. / Дж. Роулс. — Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. — 535 с.
36. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты : пер. с франц. / Ж. Ж. Руссо. — М. : «Канон-пресс», «Кучково поле», 1998. — 416 с.
37. Селіванов В. Громадянське суспільство та деякі погляди на нього в західній політології / В. Селіванов, Г. Щедрова // Право України. — 1995. — № 11. — С. 22–30.
38. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун. — Х. : Консум, 2000. — 691 с.
39. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні: монографія / С. М. Тимченко. — Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2002. — 193 с.
40. Усольцев А. П. Синергетика педагогических систем: монография / А. П. Усольцев. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2005. — 263 с.
41. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1991. — 560 с.
42. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко ; пер. с франц. С. Ч. Офертаса, под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. — М. : Практис, 2002. — 384 с.
43. Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Ю. Хабермас / пер. с нем. Ю. С. Медведева; под ред. Д. А. Складнева. — М. : Наука, 2001. — 417 с.
44. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы: На пути к либеральной евгенике? / Ю. Хабермас ; пер. с нем. М. Л. Хорькова. — М. : Весь Мир, 2002. — 144 с.
45. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма / Ю. Хабермас. — М. : Практис, 2010. — 272 с.
46. Хайек Ф. Общество свободных : пер. с англ. / Ф. Хайек. — Л. : Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. — 309 с.
47. Хайек Ф. Дорога к рабству: Исслед. альтернат. способов орг. соц. жизни : пер. с англ. / Ф. Хайек. — М. : Экономика, 1992. — 176 с.

48. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма : пер. с англ. / Ф. Хайек. — М. : Новости, 1992. — 302 с.
49. Хакен Г. Синергетика: Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах : пер. с англ. / Г. Хакен. — М. : Мир, 1985. — 419 с.
50. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Изд. 2-е. — Т. 21. — С. 23–178.
51. Юзьков Л. П. Проект нової Конституції України (в редакції від 1 липня 1992 року) винесений на всенародне обговорення / Л. П. Юзьков // Конституція незалежної України : У 3 кн. / Під ред. С. Головатого. — Кн.1: Документи, коментарі, статті. — К. : Право. Українська Правнича Фундація, 1995. — С. 13–22.
52. Якубовський О. П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії: монографія / О. П. Якубовський, Т. О. Бутирська. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. — 270 с.
53. Blau P. Parameters of Social Structure / P. Blau // Approaches to the Study of Social Structure / Ed. by P. Blau. — N.Y.: Free Press, 1975. — P.220–253.
54. Crozier M. Actors and Systems: the Politics of Collective Action / M. Crozier, E. Friedberg. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 333 p.
55. Fossaert R. La Societe : Les Etats / R. Fossaert. — P. : Seuil, 1981. — Vol. 5. — 566 p.
56. Knyazeva H. Synergetics and the Images of Future / H. Knyazeva // Futures. — 1999. — Vol. 31, No. 3–4. — P. 281–290.
57. Knyazeva H. Arbitrariness in Nature: Synergetics and Evolutionary Laws of Prohibition / H. Knyazeva // Journal for General Philosophy of Sciences. — 2000. — Vol. 31, No.1. — P. 57–73.

МОДЕЛИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВА И ОБЩЕСТВА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Требин М. П.

Исследованы модели взаимодействия государства и общества, их влияние на правовую культуру и правовое сознание граждан. Проанализированы современные западные политико-правовые концепции взаимодействия государства и гражданского общества.

Ключевые слова: государство, общество, взаимодействие, правовое сознание, правовая культура.

MODELS OF CO-OPERATION OF THE STATE AND SOCIETY AND THEIR INFLUENCE ON FORMINGS OF LEGAL CONSCIOUSNESS AND LEGAL CULTURE

Trebin M. P.

The models of co-operation of the state and society, their influence, are probed on a legal culture and legal consciousness of citizens, modern western political and legal conceptions of co-operation of the state and civil society are analysed.

Keywords: state, society, co-operation, legal consciousness, legal culture.